

DALMATSKJE STUDIJE II

(*tùndela* »jastuk«)

ŽARKO MULJAČIĆ

Posuđenica *tùndela* koja se i danas, u raznim varijantama, govori u Dubrovniku i nekim mjestima u njegovoj okolici, relativno je bogato i rano dokumentirana u djelima nekoliko naših starih pisaca i leksikografa (od M. Držića i J. Mikalje koji upotrebljavaju varijantu *tugdjela* dalje). Arhivski dokumenti na latinskom i talijanskom jeziku koji su pisani u našim gradovima od posljednje četvrti 13. st. dalje sadrže ponekad (Trogir, Zadar) odnosno vrlo često (Dubrovnik) jednu ili više romanskih varijanti. Nema nikakve sumnje da su neke od njih ušle vrlo rano u naš jezik. Na žalost, iako se radi o leksemu koji nije hapax te premda je građa o njemu velikim dijelom bila publicirana već odavna, dosadašnji pokušaji da se pronađe etimon romanskih varijanata nisu bili sretne ruke:¹ ni germanski,² ni latinski³ termini s kojima

¹ P. Budmani, »Dubrovački dijalekat kako se sada govori«, *Rad JAZU* 65 (1883), str. 169 (»Ima... mnogo riječi kojima se doslije — barem meni — nije dalo iznaći izvora. Takove su bile... *tundjela*«) i L. Zore, »Dubrovačke tuđinke«, *Spomenik SKA* 26 (1895), str. 22, nisu ni pokušali da ga nađu. Zore spominje i nedostupno mi djelo F. Miklošića, *Fremdwörter*, s napomenom da ni Miklošić ne zna odakle je.

² P. Skok, »Zum Balkanlatein IV«, *ZrPh* 54 (1934), str. 495, pomišlja na franačko *thwahlja*, REW 8720. Konsonant *n* fakultativno se javlja zbog asocijacije s (ro)tundus. Semantički prijelaz od »pokrivač« do »jastuk« lakše je objasniti, priznaje Skok, nego neobičnu disimilaciju *l-l > d-l* kojom od dokazanog *tugulella* dobivamo, po izvršenoj sinkopi, *tugdella*. To bi bio jedini germanski element u nazivlju za krevetninu u Dalmaciji. Isp. i M. Deanović, »Divergences entre les emprunts latino-romans en Dalmatie (de Raguse à l'île de Šolta)«, *BSLP* 39/1 (1938), str. 47.

³ A. Vaillant, »Ragusain *tu(n)djela* „coussin“, „oreiller“, *RES* 18 (1938), str. 248 i d. Vaillant odbija Skokovo mišljenje: predloženi franački etimon dao je riječi sasvim drugoga smisla (npr. tal. *tovaglia* »stolnjak«), a fonetske teškoće su nepremostive. Pravilno uočava da je završetak najvećeg broja dubrovačkih primjera deminutivni sufiks *-ella* i da je u prethodnom slogu postojao nekad vokal koji je ispao, pa je ponekad bio na tom mjestu umetnut zbog lakšeg izgovora vokal neodređena timbra. Ne možemo se složiti s predloženom etimologijom. CULCITA preko sponiranog mletačkog **colcedella* dao je, misli V., u dalmatskom **ku(l)tdella* i, metatezom, *tugdella*. To bi bio najstariji oblik u Dalmaciji. Od njega bi se bio razvio zadarski *tugulella* po prijelazu *d > l* (isp. talijansko *cicala* od latinskog

su dubrovačke romanske varijante dovedene u vezu nisu besprijekorni jer im se opiru značajni fonetski i semantički razlozi.

U nastojanju da bacimo novo svjetlo na taj problem proučili smo, osim brojne nove građe u Državnom arhivu u Dubrovniku, i nazivlje za posteljinu i dijelove kreveta u brojnim romanskim jezicima i dijalektima, kakvo je danas u upotrebi i kakvo je bilo u srednjem vijeku (uzeli smo u obzir i srednjovjekovne latinske termine koliko su za to područje poznati iz dostupne nam literature).⁴ Kako naš termin ne može biti slavenskoga porijekla, pošli smo od pretpostavke da će takva analiza naći u Romaniji neki trag koji će nas dovesti do cilja. Gotovo je nemoguće pretpostaviti da bi stari dubrovački Romani (Raguzejci) stvorili za tako važan i u Evropi općepoznat predmet kao što je jastuk poseban termin, pa smo se mogli nadati — što je kasniji rad potvrdio — da su se u nekoga ugledali.

Naš se rad dijeli na pet poglavlja:

- 1) građa u arhivskim dokumentima Dubrovnika, Trogira i Zadra
- 2) dokumentacija u hrvatskosrpskom jeziku u prošlosti i danas
- 3) komparativna romanska građa s težištem na nazivima za krevetninu koji po formi i(li) značenju mogu imati veze s našim terminima
- 4) etimološko tumačenje naših termina pod 1) i 2)
- 5) zaključak

1.

Građu smo, za svaki grad zasebno, poredali kronološki. Najbogatija je za Dubrovnik, koji je najbolje proučen (a posudbe nije — što znamo — drugdje ni bilo). Za ostala dva grada upotrijebili smo samo tiskanu građu koju smo, kad nam je bila sumnjiva, kontrolirali.

Zbog uštede na prostoru donosimo obično samo latinski odnosno talijanski oblik termina koji studiramo. Po potrebi dajemo i kraći kontekst. To nije uvijek moguće, jer uz oblike koje su zapazili i objavili K. Jireček i M. G. Bartoli ne postoje uvijek precizne signature. Grafije slijede pravopis originala. Tilda na samoglasniku *u* (tj. *ū*) uobičajena je kratica za *un*. Nju izuzetno nismo razrješavali.

CICADA). Ta etimologija bi se semantički mogla braniti ali fonetski ne. Nije toliko važna činjenica što je u našim dokumentima zabilježen i oblik *colchitra* (i sl.) »jorgan«, često zajedno s *tugdella* (što V. zna), već teškoća da se objasni sasvim neobična metateza i cio niz ostalih promjena koje bi trebalo da od */kolč-/ dadu /tug-/.

⁴ P. Aebischer, »La literie et l'histoire du matelas d'après des matériaux médiévaux romans«, *ZrPh* 66 (1950), str. 303 i d.; Id., »Coussin et oreiller et quelques-uns de leurs synonymes en lat'n médiéval«, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 24 (1951—1952), str. 117 i d.

a) *Dubrovnik*

1275. *tūgellam* Bart. 275
 1281. *tugellas* duas Črem. 121
 1282. coopertas de *tugellis* tres, . . . *tugellas* duas Črem. 328—329
 1302. Item habeo culçetram de pennis unam et aliam de palla et linçolia duo et coopertorium unum et *tutghellas* duas et sclavinam unam Test. 4, f. 7b (naknadno uvezano)
 1303. et *tūcghelle* III pincte et linteamina duo ib. f. 14b
 1324. toualeas V et duas *tudegellas* Test. 4, f. 19
 1334. *tūgellam* Bart. 275
 1336. *tugdela* Bart. 275
 1347. *tuttugella* Test. 5, f. 9; *tughellas* Test. 4, f. 14b
 1348. aço I leto de pluma . . . con VI *tudgele* Test. 5, f. 33;
 aço *tudgele* V de çenda Test. 5, f. 35b;
tudgelle VI Test. 5, f. 55;
tuggelle Bart. 275; *tudg(h)ella* Bart. 275 i Test. 5, f. 61;
tuggelle Jir. 92 i Test. 5, f. 61b;
 aço lo lecto mio, coltricha de pegna e racne III . . . et *tudchele* par IIII, coperturi II, linçoli II de tela, sclauine III pelose Test. 5, f. 100;
 et *tudghelle* de penne VIII lauoradi con seda Test. 5, f. 101;
 Item si o colltre II de penne et II plumaçi et couertori II et scauine V et I tarpeto et linçoli IIII et cortina I et peçe II de tela et mandili IIII de tola, et toualle piçole XXIII et *todoelle* XIII et façoli III Test. 5, f. 112;
tudugelle III Test. 5, f. 121;
 et Ia *tudghella* alaltaro deli frar minori Test. 5, f. 123;
tudgelle IIII Test. 5, f. 124b; *tuduella* Bart. 275, Test. 5, f. 110.
 1363. *turghelle* Bart. 275 i Test. 5, f. 169; *tugdla* ib., f. 219;
tudghila ib., f. 220, 255, 256, 260; *tudgale* ib., f. 232;
tudghel(l)a ib., f. 232, 242; *tugdile* ib., f. 236; *tudghelle* f. 238; *tudchile* ib., f. 241; *tudg(h)ella* ib., f. 259, 263;
 anchora aço *tudchile* IIII pente Test. 5, f. 224;
 aço *tudghile* IIII pente . . . *tudghile* IIII bianche . . . *tudghile* IIII inuistide pente Test. 5, f. 255b;
tudghele III et cogtalo I Test. 5, f. 263b;
tudghele IIII pengade . . . *tudghile* IIII bianche . . . choltrecha Ia di penna . . . choltrecha Ia di pagla . . . Io choctel di penna Test. 5, f. 268b;
 chaueçal I di penna . . . *tudghile* V Test. 5, f. 270;
todegelas IIII Distrib. test. 2, f. 51;
 1368. *tudgelle* Bart. 275 i Test. 6, f. 41; *tudegelas* ib., f. 70;
 habeo tres *tudgellas* albas Test. 6, f. 36b;

1369. *tudgelle* tres albe Jir. 92
tudegela Bart. 275, Div. Canc. 23, f. nije označen
- 1372.? *tudghelas* duas de sindone Jir. 92
1376. aço una coltrecha non uistida, et IIII *tuchdelle* et uno cochtale Test. 7, f. 31b
- 1382.? *tudghellas* plumatas sirico Jir. 92, Div. Canc., f. neoznačen
- 1386.? *tuchdelle*, *tugdele*, *tudgiele* Bart. 275, signatura nejasna
1388. ancora che sia vendude do nappe che sono in casella cum I touaglia pellosa e III *tocdiele* Test. 7, 141b
- 1391.? *tugd(i)ele* Bart. 275, signatura nejasna
1402. *togedele* quatro Test. 9, f. 130
- 1416.? *togdelam* unam Jir. 92
- 1422.? duo paria *tugdellarum* siue guançaliorum Jir. 92
1438. *tugdile* Test. 13, f. 15b (II dio sveska)
1458. I perniza et I stramazo e du para de linzuoli uno di bianche-ta laltro de bombaze e quatro para de *tugdiele*, du capezali et una letiera ungaréscha fornita de legname Test. 17, f. 36b
1467. uno paro de *tudelle* Test. 20, f. 35b
1504. uno materazo cum lo sachó de la paglia et una schiauina et lo couertor vechio et uno capezal cum la piuma et *togdiele* due pur cum la piuma... et pokriuaze solunsche due Test. 29, f. 42

Dalje nismo tražili jer postoji dokumentacija na našem jeziku, koji je iz simbioze izašao kao definitivni pobjednik već krajem 15. st. Osim toga primijetili smo da u dokumentima 16. st. sve više prevladavaju talijanski književni nazivi (*guanciale*, *cuscinò*) ukoliko se uopće takve sitnice spominju, jer se u eri bogaćenja sve manje spominju predmeti koje posjeduju i najsiromašniji. Od 16. st. dalje testamenti su jezično sve manje zanimljivi: nižu se samo stavke u dukatima i drugoj valuti, kuće i zemlje, dok se veoma rijetko spominju predmeti iz kućanstva osim dragulja i drugih dragocjenosti, knjiga i skupljih odjevnih predmeta.

b) Trogir

1272. *tectubellas* tres, mappas duas a mensa... linteamina duo, culcitrás duas, capitalia quatuor... Barada 387
 Taj trogirski hapax učinio mi se sumnjivim. Prof. J. Stipišić sraunio je po mojoj molbi Baradino čitanje s vrlo trošnim sačuvanim izvornikom i ustanovio da treba čitati *tectulellas*.

c) Zadar

1289. *tugulelas* II disuestitas, ... inesturas II de *tugulellis* Jir. (N. B. naslijedstvo je iz Raba) Zjačić 104.

Hrvatskosrpske varijante našeg termina veoma su brojne. U građi za Akademijin rječnik⁵ našli smo ih osam. To su: *tudgela*, *tudjela*, *tudđjela*, *tuđela*, *tugdila*, *tugdijela*, *tujdila*, *tundjela*. Zabilježen je i deminutiv najčešće varijante u razdoblju od 16. do 19. st.: *tugdjelica*. U selu Mokošici kod Dubrovnika zapisali smo nepoznatu varijantu *tundelja*.

Ako se ostave po strani refleksi jata, koji su, kako je poznato, u starini u tom području oscilirali, i jotovanje novijeg hercegovačkog porijekla (*dj* > *đ*), najviše nam brige zadaju različiti refleksi romanske intervokalne grupe. Oni ukazuju sa sigurnošću da su našim oblicima baza barem dvije, ako ne i tri, romanske varijante.

U starije doba, osobito u 17. i 18. st, najbolje je zastupan oblik *tugdijela*, u značenju »jastuk«, »blazina«, »uzglavlje«. Mikalja ga prevodi s *capezzale* (što nije najsigurnije, jer toj riječi bolje odgovara u to doba naša posuđenica *koktao*, *koptao*), *cervical* i tumači »blazina od odra«. Della Bella prevodi našu riječ sa *capezzale*, *guanciaie*, *piumaccio*, *cervical*. Stulli, koji pozna samo oblik *tudjela* i deminutiv *tudjelica*, ne donosi ništa bitno novoga. Njegovi prijevodi pokazuju da su *koktao*, *kokto*, *koktalić* početkom 19. st. na uzmaku i da ih u Dubrovniku popularniji oblici *tudjela*, *-ica* potiskuju i time šire vlastito značenje čime se završava proces koji je već Mikalja uočio. Tako mu *tudjela* znači i tal. *capezzale* (koji zapravo znači samo »uzglavlje«).

Od naših starih pisaca oblik *tugdijela* poznaju Držić, Gundulić, Kašić, Palmotić i Bašić. U 19. st. je rijedak; zabilježen je samo u zabavniku »Dubrovnik«. Deminutiv *tugdjelica* »jastučac«, »blazinica« koji Della Bella prevodi s *capezzaletto*, *guancialetto*, *cervical parvulum*, upotrijebio je M. Držić. Njegov Grižula tepa Omakali: »Moja golubice, moja meka tudjelice«.

U 19. st. gotovo isključivo, a danas isključivo upotrebljava se oblik koji kao prvi dio medijalne konsonantske grupe ima nazal *n*.

Vukov rječnik pozna samo oblik *tundjela* »uzglavlje«, »jastuk«. Taj oblik upotrebljava M. Vodopić u »Tužnoj Jeli«, Dubrovnik 1860, str. 183. Budmani, *Rad JAZU* 65, str. 169, prevodi ga s »dušek«. L. Zore pozna 1895. god., uz taj, i oblike *tundela*, *tudjela* s napomenom da se govori u Cavtatu. Oblik *tundjela* potvrđen je i u Blatu na Mljetu.

M. Deanović (1938. god.) poznaje za oblik *tundela* (Dubrovnik, Mljet) ekvivalente *kušin* (Šolta, Janjina), *blazina* (Šolta). Francuski ga prevodi sa *oreiller*, *cousin*.⁶

⁵ Podatke iz Građe za Akademijin rječnik prepisao nam je asistent Instituta JAZU u Zagrebu Petar Šimunović pa mu i na ovom mjestu zahvaljujemo.

⁶ Isp. naprijed bilj. 2.

3.

Činjenica da u suvremenom francuskom književnom jeziku postoji imenica ženskog roda *taie* koja znači »jastučnica« (»*sac de linge qui enveloppe un oreiller*«)⁷ i potječe od starog latinskog grecizma *THECA*⁸ bila nam je vrlo značajna u našem istraživanju. Iako odgovarajući svezak najboljeg i najopsežnijeg francuskog etimološkog rječnika (FEW-a) nije još objavljen, pa još ne poznamo sudbinu latinske riječi u čitavoj Galoromaniji ni eventualnu komparativnu gradnju koju su W. v. Wartburg i njegovi suradnici uočili u ostalim dijelovima Romanije i u perifernim jezicima, pošli smo od pretpostavke da se prvi dio našeg termina — makar mu se današnje značenje ne slaže sa značenjem franc. *taie* — dade tumačiti refleksom riječi *THECA* u sjevernoj Italiji (*tega*) gdje je izvršena sonorizacija intervokalnog okluziva. Po zakonu dalmatske antetonike⁹ vokal *e*, kad se u deminutivnom obliku našao ispred akcenta, normalno se zatvorio u *u* (usp. zadarski latinizirani oblik *tugulella*). Na žalost, trebalo je još objasniti drugi dio u većini kod nas zabilježenih varijanti i promjenu u značenju.

Što se značenja tiče, trudili smo se da pronađemo što više nijansi refleksa riječi *THECA* u nama geografski bližim romanskim areama i da pažljivo analiziramo kod nas zabilježene oblike u vezi s kontekstom i u vezi s ostalim nazivima za krevetninu, u prvom redu za jastuke. Iz istog razloga trebalo je i da proučimo kakva je bila dubrovačka spavaća soba u srednjem vijeku.

Theca u latinskom znači »repositorium, vagina, locus in quo aliquid recondimus«. Odgovara francuskim riječima *enveloppe*, *étui*, *gaîne*, *fourreau* odnosno njemačkima *Hülle*, *Futteral*, *Decke*, *Scheide*;¹⁰ tako ga i tumači većina etimoloških rječnika koje smo konzultirali. U našem jeziku odgovaraju mu termini *pokrivac*, *omot*, *ljuska*, *korice*, *tulac* i sl. Osnovno je svim tim nazivima da predstavljaju *uložnicu*, ono u što se nešto ulaže. U tom smislu, *theca* u srednjovjekovnom latinitetu znači često srebrni relikvijar u kom se čuvaju svetačke moći (tako i u starom Dubrovniku),¹¹ što naravno ne smeta svetačke riječi da u raznim krajevima razvije širok spektar značenja koja idu od »mahune« do »jastučnice«.

⁷ Isp. *Nouveau petit Larousse illustré*, Paris 1939, str. 1005.

⁸ Isp. E. Gamillscheg, *EWFS*, Heidelberg 1928, str. 828 i d., W. Meyer-Lübke, *REW*,³ Heidelberg 1935, str. 721, br. 8699, O Bloch—W. v. Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1950, str. 592, A. Dauzat, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1954,¹⁰ str. 697.

⁹ Isp. Ž. Muljačić, »Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji«, *Rad JAZU* 327 (1962), str. 313 i d.

¹⁰ Ae. Forcellini, *Lexicon totius latinitatis*, IV, Patavii MCMXXXX, str. 722.

¹¹ Isp. *Test.* 5, f. 101: »Mila uxor de Radoslao Carene marineri... (ostavlja u nasljedstvo)... I^o pare de vagine dargento çoe a dire teche«.

Rumunjska riječ *teacă* znači »korice sablje«, »etui (za naočale i sl.)«, »mahuna«,¹² dok se »jastučnica« kaže *fată de pernă*. Riječ *fată* znači ne samo »lice«, već i »prava strana tkanine«, a zatim i »tkanina« (tako *fată de masă* znači »stolnjak«).¹³

U talijanskom književnom jeziku *teca* znači »kutija za dragocjenosti«,¹⁴ dok refleksi u dijalektima znače na Sjeveru najčešće »mahuna«, »komuška«¹⁵ (tako mletačko *tega*, sa zatv. *e*, usp. G. Boerio). Mletački deminutivi *tegheta*, *tegolina* spadaju u isti semantički krug.¹⁶ Zanimljivo je da je zadnji oblik po formi identičan s nekim drugim talijanskim refleksima od TEGULA »cigla«, »crijep«,¹⁷ pa se tako može razumjeti i asocijacija s TECTUM u trogirskom terminu.

Sa semantičke strane zanimljivo je da talijanski književni termin *guscio* »mahuna«, »ljuska«, »ljuštura« može da znači i »navlaka« (*guscio delle materasse, dei guanciali e sim.*),¹⁸ a isto tako da talijansko književno *federa* »jastučnica« (*sopraccoperta in forma di sacchetto, dentro a cui si mette il guanciaie*)¹⁹ ima samo formalne i semantičke sličnosti s riječi *fodero* »korice«, također germanizmom. U mletačkom, *fodra* je »platno oko madraca«.²⁰

Zabilježimo još da je u Mlecima, krajem 14. st., zabilježen i termin *tondella* »otpac od striženja štofova« (*quanto resta della tosatura dei panni*).²¹

Dokumentacija za srednju i južnu Italiju dosta je oskudna. Znamo da u abruceškom *tekë* znači »korice«, »tulac«. Svi ostali poznati talijanski refleksi, jednako kao i oni u sardskome i retoromanskome, znače »mahuna«. Na sjevernu Italiju se nadovezuje i provansalski *teca* »mahuna«.²²

Neke veze s terminom koji studiramo mogli bi imati talijanski refleksi latinskog TOMENTUM, npr. abruceški termin *tomendellè* »kučina«, jer je poznato da se slabiji jastuci nabijaju otpacima lana i konoplje.²³

¹² *Dicționarul limbii române moderne*, București 1958, str. 851.

¹³ *Ib.*, str. 294.

¹⁴ F. Palazzi, *Novissimo dizionario della lingua italiana*, Milano 1943, str. 1207. Oblik *tega* »baccello di fava, fagiuolo ecc.« spominje se, *ib.* str. 1208, kao arhaizam s napomenom da živi u nekim dijalektima.

¹⁵ Isp. C. Battisti—G. Alessio, *DEI V*, Firenze 1957, str. 3739. V. i *teca*, *ib.*, str. 3736.

¹⁶ G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856,³ str. 739 i d.

¹⁷ Isp. W. Meyer—Lübke, *REW* 8613, 8618.

¹⁸ G. Cappuccini—B. Migliorini, *Vocabolario della lingua italiana*, Torino 1955,⁶ str. 649.

¹⁹ *Ib.*, str. 536. Usp. *REW* 3233, *DEI* III, 1612. Ta centralna inovacija potječe od langobardske riječi *fedara*.

²⁰ G. Boerio, o. c., *Indice italiano-veneto*, str. 57.

²¹ H.—J. Frey, »Per la posizione lessicale dei dialetti veneti«, *Quaderni dell'archivio linguistico veneto*, 1, Istituto per la collaborazione culturale Venezia—Roma, Venezia 1962, str. 126.

²² W. Meyer—Lübke, *REW* 8699.

²³ *Ib.*, 8774.

Što se tiče drugog dijela naših termina, pošli smo od pretpostavke da je mnogoznačni refleks latinskog *theca* vjerojatno u prošlosti bio samo prvi dio sintagme koje je drugi, tzv. diferencijalni član poblizje određivao o kakvoj se uložnici radi: metalnoj, biljnoj, kožnoj ili platnenoj. S tim u vezi nametala nam se analiza talijanskog grecizma *endema*²⁴ koji je bogato dokumentiran u srednjem vijeku u nekadašnjem bizantskom egzarhatu (Ravenna i Romagna uopće) i u drugim zonama koje su bile pod političkim ili kulturnim utjecajem Bizantinaca. On nastavlja srednjegrčku riječ *éndyma* i od njega potiču mletački nazivi *intima* »(donja) jastučnica« (od platna koje naše domaćice zovu *inlet*) i *intimela* »(gornja) jastučnica«, »navlaka«. Ti su nazivi paretimološki dovedeni u vezu s latinskim pridjevom *intimus*, pa se tome imaju pripisati fonetske promjene u njima, osobito inače neprotumačiv prijelaz *d > t*. Grčki termin (koji znači »odjeća«) imao je odjeka i u nekim drugim talijanskim dijalektima.²⁵

Na Jugu, već god. 1026. zabilježen je u Napulju oblik *indona* koji B. Capasso tumači kao izvedenicu od grčkog *éndon* »unutra« i misli da se radi o materijalu kojim su bili ispunjeni dušek i jastuk.²⁶ Od dva novogrčka naziva za jastučnicu (*proskefal(ai)othēkē* i *peritýligma proskefálaion*)²⁷ prvi ima veze u svom drugom dijelu s našim terminima. Od grčkog *thēkē* potječu, preko odgovarajućih dijalektalnih oblika, suvremeni refleksi u grčkim selima u Apuliji: *figari* »suha mahuna« i sl.²⁸

Suvremena značenja španjolskog *teca* i arhaizma *ateca* ne kazuju ništa bitno novo. Isto se može reći za ostale iberoromanske i gaskonjske reflekse latinskog *theca*.²⁹ Semantički može biti zanimljiva španjolska riječ *funda* »jastučnica« (od latinskog *funda* »pračka«, »mreža«, »mrežasta torba«). Postoji i starotalijanski oblik *fonda*.³⁰ Nije mi pošlo za rukom da ustanovim da li je on negdje u Italiji značio nešto drugo

²⁴ P. Aebischer, o. c. (1951–1952), str. 128 i d.

²⁵ C. Battisti–G. Alessio, *DEI* III, Firenze 1952, str. 2069, s. v. *intima*. Isp. i W. Meyer–Lübke, *REW*, s. v. *intima* (br. 3368), iako tu navedena etimologija nije dobra. Oba rječnika poznaju samo proparoksitonske reflekse. Osobito su za našu tezu važni romanjolski oblik *emda* i bolonjski *e(n)dma*. Šteta je samo što se ne zna koliko je romanjolski oblik star. V. i bilj. 34.

²⁶ P. Aebischer, o. c. (1950), str. 316, prihvaća tumačenje sadržano u nedostupnom nam djelu B. Capassa, *Monumenta ad neapolitani ducatus historiam pertinentia* II, parte I, Napoli 1885, po kome u tekstu: »lectum ... hordinatum cum culcitra et capitale cum indona illorum in ibidem de pinna...«, riječi *cum indona* itd. znače »cum tomento, quod intus culcitram (sic) et capitale inductum erat, et plumis constabat«.

²⁷ Isp. C. Brighenti, *Dizionario greco moderno-italiano e italiano-greco moderno*, Milano 1911, vol. I, str. 762; vol. II, str. 184.

²⁸ C. Battisti–G. Alessio, *DEI* V, Firenze 1957, str. 3739.

²⁹ Isp. J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* I, Madrid 1954, str. 317; *ib.* IV, str. 407.

³⁰ *Id.*, *ib.* II, str. 594.

osim »torba«. Kad bi se mogao utvrditi deminutivni oblik te riječi sa značenjem »jastučnica« u nekoj zoni Italije gdje je u srednjem vijeku dolazilo do miješanja s Grecima (i do hiperkorektnog mijenjanja $f > t$), možda bi nam takav oblik mogao nešto reći i o našem problemu.

4.

Iako su citirani latinski i talijanski primjeri samo dio velikog broja varijanata našeg termina koje su zapisane u razdoblju od 1275. do 1504. godine, sasvim su dovoljna baza iz koje se mogu izvući osnovni tipovi i neki zaključci u pogledu njihove frekvencije i distribucije u vremenu.

Najbrojniji su, u oba jezika, tipovi s grupom dvaju okluziva, tj.

1. tip koji sadrži foneme *-gd-* (s ortografskim i fonetskim oscilacijama u pisanju prvog člana [*tug-*, *toc-*, *toch-*, *tuch-*])

2. tip koji sadrži foneme *-dg-* (s ortografskim oscilacijama u pisanju prvog člana [*tud-*, *tut-*]).

Već smo rekli da u drugom članu postoje oscilacije glede naglašenog vokala koje reflektiraju slavenske pojave i koje su od sporedne važnosti za etimologiju.

Sasvim su za iznalaženje etimologije irelevantna kolebanja u bilježenju konsonanta *l* (geminirano ili jednostavno) i grafija *gh*, *g*, *ch*, koja pokazuje da se radi o dalmatskom mediopalatalnom okluzivu /*g'*/ kojemu je najbliži hrvatskosrpski mujirani *g'*, odnosno njegov refleks /*g'*/ (koji naša latinica piše *đ*).³¹

Samo u latinskim aktima sačuvani su primjeri s nazalom. Bit će to možda etimologizatorski pokušaj pisara da nejasnu im riječ dovedu u vezu sa sjeverotalijanskim deminutivom od TUNICA, tj. *ton(a)gella* (a znamo da je ta riječ mogla u latinskom imati figurativno značenje »navlaka«, »koža«).³² No *n* se može tumačiti i iz *endema* (v. bilj. 33).

Latinska grafija *tug(h)el(l)a* i talijanska *tuggella* mogu se shvatiti kao mletački oblik do koga je došlo kad se intervokalno *-gl-* palataliziralo³³ i stvorilo u mletačkom novi fonem /*g'*/. Zadarski oblik *tugulel(l)a* je pokušaj da se napiše latinski oblik prije sinkopiranja vokala između *g* i *l*. Pri tom je pisar, u skladu s dalmatskom fonetikom, oslabio protonički mletački *e* u *u*, dok je drugo u latinizacija mletačkog *o* koji je postojao prije sinkope. Geminata *gg* dokaz nam je da u to doba (1348) još nije bila sasvim završena degeminacija u raguzejskome. Za tip *tug(h)el(l)a* veže se *tudella*.

³¹ Ž. Muljačić, o. c., str. 323.

³² Spominje ga, na primjer, C. Bione, *Vocabolario della lingua latina per le scuole italiane*, Milano 1942, str. 780.

³³ G. Rohlf, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten* I, Bern 1949, str. 414 i d.

Oblik *tuttugella* mogao bi biti indicij da je došlo do križanja nepoznatog dubrovačkog refleksa onog tipa koji je zastupan u Trogiru, (barem što se tiče prvog dijela našeg termina), sa tipom koji ima *-dg-*, ukoliko se ne radi o olakšavanju teške izgovorne grupe umetanjem »voyelle d'appui« kao što imamo u *togedela* i *todegella*, *tudugella*. Oblik *todoella* da se izvesti od predzadnjega (usp. MAGISTRU > tal. *maestro*). Ostali su tipovi aberantni i očito lapsusi pisara.

Kronološka analiza pokazuje da su, od 1382. dalje, gotovo isključivo zastupani refleksi tipa sa *-gd-*, ali da ni tip bez grupe okluziva, koji je u hrvatskosrpskome vrlo kasno zastupan, nije sasvim isključen. Kako naši stari pisci kroz stoljeća upotrebljavaju samo tip sa *-gd-*, držimo da je njegova pojava u neslavenskim tekstovima od 1382. dalje još jedan dokaz da je tokom druge polovine 14. st. u Dubrovniku uglavnom završena slavizacija. S njom je pobijedio i slavenski refleks našeg termina koji su Slaveni bili posudili vjerojatno i prije 1274. godine i koji se u romanskome dalje razvijao, u sudaru s »trogirskim« i »mletačkim« tipom (a možda i još s nekima).

Držimo stoga da je, prije postanka prvih sačuvanih arhivskih dokumenata u dalmatinskim arhivima, iz više talijanskih centara koji se ne mogu danas precizno ustanoviti (vjerojatno iz Mletaka, Ravenne i Barija) počelo prodirati k nama nekoliko naziva za jastučnicu (barem četiri tipa: **teguella*, **tettulella*, **tega* + *endema* + *ella*, **teca* + + *indona* + *ella*). S obzirom na sličan tretman nenaglašenih vokala u starijim fazama ravenskog i raguzejskog govora, ne može se sasvim isključiti ni mogućnost da je, na našem tlu, u Dubrovniku koji je bio važno bizantsko uporište, nikla sintagma **teca* + *endema* + *ella*. Što se konsonantizma tiče, rezultat bi bolje odgovarao raguzejskome, ali nije isključeno da je u Ravenni prijedlog *de* upao između *tega* i refleksa od *endema* + *ella* i tako spasio velarnost konsonanta *g* koji se, stezanjem, našao ispred *e*.³⁴

Što se tiče hrvatskosrpskih refleksa najstariji slijede stariju dalmatsku fazu (*tugdijela* i sl.), dok mlađi slijede mlađe dalmatske i dubrovačkomletačke oblike (to su, npr., *tudgela*, *tudjela* i sl.). Kad se u Dubrovniku vršilo hercegovačko jotovanje, po uzoru na *gdje* > *dje* >

³⁴ Nije poznato da li je grecizam *endema* postojao i u Dubrovniku i da li je — ako je postojao — i tu zadržao akcenat na prvom slogu ili je postao u romanskim ustima paroksitona. Stoga, i jer nema ni izravnih dokaza da su sponirani oblici egzistirali ni sačuvanih prijelaznih oblika, nije moguće sa sigurnošću znati kojim su se redosljedom odvijale te kompleksne promjene. Za Ravennu je moguć razvoj *éndema* > **edma* > *emda*, v. bilj. 25. Držimo da bi se postojanje nazala *n* u nekim starijim oblicima moglo protumačiti i metatezom: **tegendella* > **tengedella* > **tēgdella* (u Ravenni), odnosno analognim procesom u Dubrovniku gdje je *n* moglo ostati jer nazalizacija vokala nije bila potpuna. U Dubrovniku je, kako smo vidjeli, normalno zatvaranje protoničkog *e*, a *k* se pred *d* sonorizirao.

> *de*, prvi je tip dao *tudela*, a tako i *tudjela* > *tudela*. Što se tiče oblika koji sadrži *n*, teško je reći da li nastavlja latinizme s istim nazivom ili je, bez veze s njima, došlo do epentetskog *n*.

Velik broj raznih tipova u Dubrovniku i izvan njega prisilili su nas da predložimo seriju etimona koji o svima njima vode računa. Inače se, prema zadarskom obliku *tugulella*, mogla postaviti jednostavnija etimologija: po zakonu disimilacije *l-l* daju *d-l*, pa bismo dobili **tugudella*. Od tog oblika sinkopom intertonike dobili bismo *tugdella* s jedne strane, dok bi rezultat metateze i sinkope, s druge strane, mogao dati **tudegella* > *tudgella*.³⁵ Takva etimologija ne vodi računa o mletačko-dalmatskoj konvergenciji.

Što se značenja tiče — a upravo nas je taj problem prinukao da pretpostavimo postojanje diferencijalnog člana sintagme koji znači »jastučnica« barem u jednom dijelu naše serije etimona — naš termin u gotovo svim citiranim primjerima nedvojbeno znači »jastuk«. Istina, velik broj *tundela* u primjeru iz 1348. god. (Test. 5, f. 112) i njihov raspored u inventaru među rubljem a ne među krevetinom, kao i činjenica da se ponekad broj *tundela* navodi u parima (kao što se radi s rubljem) ukazuje na mogućnost da staro značenje nije možda još bilo iščezlo u svijesti starih Dubrovčana. Ipak, u obranu značenja »jastuk« mogli bismo navesti, i za te slučajeve, da je *tundela* bilo uvijek više nego koktala (koji su se protezali nekad i preko više kreveta odnosno ležajeva), jer u Dubrovniku prije ekonomskog uspona rijetko je tko spavao sam na krevetu.³⁶ Zbrka u redosljed u doba kuge 1348. god. može se shvatiti brzinom u davanju i unošenju podataka.

Značenje našeg termina razvilo se metonimijom, po poznatom principu *pars pro toto*, od »jastučnica (donja)« do »jastuk«, tj. vreća (jastučnica) ispunjena mekim materijalom: vunom, perjem itd. U daljem razvoju, jastuci koji su, kako se iz dokumenata vidi, mogli biti bijeli ili raznih boja mogli su imati i gornju jastučnicu (navlaku), (u Zadru to zovu *inuestura de tugulellis*, u Dubrovniku *cooperta de tugellis*); bili su, dakle, »obučeni« (usp. Test. 5, f. 255b) ili »svučeni« (usp. zadarski primjer). Kasnije, kad je termin, i ondje gdje je postao od više riječi, i ondje gdje je postao dodavanjem deminutivnih sufiksa, izgubio motiviranost i izmijenio značenje, stvorila se potreba da se pronađe nov naziv za (gornju) jastučnicu. U mnogim se zonama Italije uzeo za to refleks od *endema* + *ella*. U dubrovačkim dokumentima našli smo prvi put *duo para de intimelle* u jednoj oporuci iz 1565. god.

³⁵ Isp. P. Skok, o. c., bilj. 2.

³⁶ Isp. R. Jeremić—J. Tadić, »Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I«, *Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda 33. Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva IX*, Beograd 1938, str. 13 i d.

Iznesena problematika pokazuje još jednom kako treba *cum grano salis* primjenjivati Bartolijeve arealne norme, što se — ne od jučer — ističe i na Zapadu³⁷ i na Istoku.³⁸ Čini se paradoksalno ali je istinito da su konzervativne zone često u mnogočemu inovatorske. Zbog slabih dodira sa centrom te zone stižu izvjesnu jezičnu samostalnost koja se manifestira ne samo u otporu prema inovacijama koje dolaze izvana nego i u stvaranju ili autonomnoj adaptaciji novih termina. Do naročito živih inovacija dolazi ako se ne radi o izoliranim otocima već o zonama u kojima se susreću razni narodi, njihovi jezici i kulture.³⁹ Vidimo, dakle, da lingvisti moraju poznavati konkretnu historijsku situaciju društva koje je govorilo nekim jezikom kako bi im zaključci bili bliži stvarnom stanju. To je osobito potrebno kad je riječ o kompleksnom spletu odnosa unutar gradskih zidina dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, kako u doba slavensko-romanske simbioze, tako i u prvim stoljećima nakon izvršene slavizacije.

UPOTRIJEBLJENI IZVORI:

Tiskani:

- Barada — »Trogirski spomenici dio I. Zapisnici pisarne općine trogirске. Svezak I. Od 21. X 1263. do 22. V 1273. Prepisao i uredio Dr M. Barada«, *MSHSM* 44 (1948), str. 387.
- Bart. — M. G. Bartoli, »Das Dalmatische«, *Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung IV, II Romanische Dialektstudien*. Heft II, Wien 1906, str. 275 i d.
- Črem. — »Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisni notara Tomazina de Savere 1278—1282. Prepisao i uredio Dr Gregor Čremošnik«, *Monumenta historica ragusina I* (1951), str. 121 i 328—329.
- Jir. — »Die Romanen in den Städten Dalmations während des Mittelalters. Von C. Jireček«, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe*, Band XLVIII (1901), str. 92. V. i prijevod S. Stojanovića, »Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka«, *Posebna izdanja SAN 356, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 42* (1962), str. 107.
- Zjačić — »Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279—1308. Prepisao i indeks sastavio Dr Mirko Zjačić«, *Izdanja Državnog arhiva u Zadru. Spisi zadarskih bilježnika I, Zadar 1959*, str. 104.

Rukopisni:

- Ove serije Arhiva Dubrovačke Republike (u Državnom arhivu u Dubrovniku):
 Distrib. test. — Distributiones testamentorum
 Div. Canc. — Diversa Cancellariae
 Test. — Testamenta de Notaria

³⁷ Isp. V. Bertoldi, »Arcaismi e innovazioni al margine del dominio celtico«, *AGI* 22—23 (1928—1929), str. 484.

³⁸ I. Jordan, *Einführung in die Geschichte und Methoden der romanischen Sprachwissenschaft*, Berlin 1962, str. 318 i d.

³⁹ Isp. L. M. Dos Santos Magno, »Áreas lexicais em Portugal e na Itália«, *RPF* 11 (1961), str. 31 i d.

Ž. Muljačić: DALMATIAN STUDIES II (*tundela* »pillow«)

Summary

The Serbo-Croatian loan-word *tundela* »pillow«, repeatedly found in various variants since 1275 in Latin and Italian documents in Dubrovnik and sporadically in Trogir (1272) and in Zadar (1289), has also been abundantly represented in old Croatian writers from Dubrovnik and neighbourhood (16th – 19th centuries) and in some older lexicographers.

While the philologists of the 19th century F. Miklošič, P. Budmani and L. Zore only noted down the said word, in the 20th century two etymons of the word were proposed. According to P. Skok (1934) the form *tugdella* was originated by the consonantal dissimilation $l - l > d - l$ from the confirmed Middle Latin form *tugulella* (the unaccented vowel *u* was dropped out). The etymon of this form would be the Frankish word *thwahlja* »cover«. According to A. Vaillant (1938) the form *tugdella* might have originated from unconfirmed Venetian diminutive **colcedella* < CULCITA + ELLA, while (according to the same author) the form *tugulella* might be subsequent.

None of the suggested etymons is irreproachable either from the phonetic or semantic point of view.

As French *taie* »pillow-slip« comes from the Latin word of Greek origin THECA »case«, »sheath«, »box« (»loculus in quo aliquid recondimus«), while Italian *teca* and *tega* mean »box for valuables«, respectively »pod«, it is possible that at some time, at least in some parts of Italy, these terms had the meaning of »case«, »cover(ing)« from which the first part (the initial moneme) of most Romance and Serbo-Croatian reflexes in Dalmatia derives, while the second part should be explained in different ways either as a group of two diminutive endings or as the reflex of Middle Greek *endyma* »clothing«, confirmed in various parts of Italy (e. g. in Romagna as *edma* »pillow-slip«, in Venice as *intima* »(inner) pillow-case«, in Naples (1026) as *indona*).

According to the above, already before the 13th century, at least four types with the meaning »pillow-slip«: **tegulella*, **tega* + *endema* + *ella*, **teca* + *indona* + *ella* and **tettulella* (produced by contamination with TECTUM > *tetto* »roof«) reached the Croatian coast from several Italian centres. Only in the area of Dubrovnik did they enter our language by the Dalmatian mediation: older Serbo-Croatian reflexes have the group -*gd-* which corresponds to the older Ragusan phase, while the latter have -*dg-*, -*d-* according to the later Ragusan or Dubrovnik-Venetian form. Various reflexes of the Serbo-Croatian phoneme *ě* and the latest »*jotovanje*« with the loss of the consonant *g* are later Serbo-Croatian phenomena (as *gdě* > *gdje* > *dje* > *de*).

As for the semantic aspect, we have changes caused by metonymy (*pars pro toto*) and in the change »*jastučnica*« > »*jastuk*« there is nothing of the extraordinary.